

ONGİ YAZITI, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Mehmet ÖLMEZ*

Özet:

Ongi yazıtı Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtları ile aynı dönemde, 1891'de keşfedilmiştir. Yazıt ilk bulunduğu daha sağlam ve okunaklı iken bugün üç parça halinde ve çok yıpranmış bir haldedir. Yazıt üzerine çok sayıda okuma ve tamir etme girişimleri olmuştur. Yer verdiği konular ve dil özellikleri dolayısıyla önemli yazıt bugün Moğolistan'da Övörhangay müzesinde saklanmaktadır. Mevcut yayınları kendi saha çalışmamla birleştirerek yaptığım değerlendirme aşağıdadır.

Anahtar kelimeler: Eski Türk yazıtları, Ongi yazıtı, Eski Türkçe.

Ongi Inscription, Problems and Suggestions

Abstract:

The Ongi inscription was found in 1891, the same period when the Kül Tegin and Bilge Kagan inscriptions were found. Although it was more readable and in a better condition when it was found, today the Ongi inscription is broken into three pieces and highly damaged. There have been numerous attempts to repair and decipher the inscription. The Ongi inscription, which is rather important with regard to its content and linguistic features, is now preserved in the Övörkhnaigai Museum, Mongolia. My review in which I combined the previous works and my own fieldwork can be found below

Key words: Old Turkic inscriptions, Ongi inscription, Old Turkic

Ongi yazıtı Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtları ile aynı dönemde, 1891'de keşfedilmiştir. Yazıtı keşfedenler W. Radloff ve N. M. Yadrintsev'dir. Rad-

* Prof. Dr. Mehmet Ölmez, Yıldız Teknik Üniversitesi; 2011 Moğolistan toplantısında sunulan bildiridir; olmez.mehmet@gmail.com

loff'tan yaklaşık 18 yıl sonra G. Ramstedt ve S. Pälsi de yazıtı ziyaret etmişlerdir. Fin ekibi yaptıkları çalışmayla kaplumbağa kaideyi ortaya çıkartmışlardır (MSSP s. 63, 64, 130, resimler 80-81, p 132, pls 82-83). Yazıt, hemen yanı başında bulunan balbal üzerindeki kısa bir satır ve yazıtta yapılmış ekleme ile altı kısa satırı da katınca toplam 19 satırdan oluşur. Yazıtta bazı harflerin fazlasıyla yıpranmış olmalarından dolayı bir kısım sözcükler ikili okunma ihtimali taşırlar. Örnek vermek gerekirse, 9. satırın ilk sözcüğü kimilerince *kamug/kamuk* “bütün, hep” okunurken kimilerince *kamul* “Kumul (şehri)” olarak okunmuş / yorumlanmıştır. Bu tür iki farklı okuyuş ise o satıra verilen bütün anlamı değiştirir. Kaldı ki her iki okuyuş da yanlış olabilir. Yazıt Radloff'tan sonra da Ramstedt, Kozlov, Tryjarski, Osawa ve yakın zamanda bu satırların yazarları tarafından ziyaret edilmiş, fotoğrafları alınmıştır. Filologların yanı sıra arkeologların da yazıtla ilişkin önemli katkıları vardır (→ Voytov). Tryjarski 1966 ve 1974'te yayımlanan iki çalışmasında, 1962 yılında yaptığı seyahat ve yazıtın o günkü durumu hakkında ayrıntılı bilgi ve önemli resimlere yer vermiştir.

Yazıtın Genel Görünümü: Yazıt fazlasıyla yıpranmış, kırılmış durumdadır. Kaplumbağa altlığın Radloff bulduğundaki yönü ile Ramstedt'in bulunduğu dönemdeki yönleri farklıdır. Açık havada yağmur ve öteki hava şartlarının yıpratıcı etkisi altında kalan yazıtın bir çok satırı neredeyse okunamaz durumdadır (Clouston 1957: 177). Yazıtın üzerinde Kül Tegin yazıtında olduğu gibi bir dağ keçisi işareti, damgası varsa da farklı olarak bu damganın ortasından aşağıya doğru bir çizgi iner sonra kıvrılıp hafif sola çıkar, bu konuda Çoyr ve II. Kara Balgasun yazıtlarıyla karşılaştırılabilir. Çevrede ayrıca çeşitli balballar yer alır.

Yeri: Ongi ırmağı yakınlarında, Orhon yazıtlarından 160 km. güneyde, Maanit bozkırında bulunan yazıt Osawa'ya göre 46°, 20', 20," kuzey ve 102°, 11', 02, 5" noktalarında yer alır. Rakım 2110 m.'dir (yazıtlarla ilgili koordinatlar için bk. Moriyasu – Oçir 88-105).

İçerik: Yazıtta II. Türk kağanlığının kuruluşuna kısa göndermeler ile “ataların dört bir yönü” nasıl hakimiyetleri altına aldıkları belirtilir (1. satır). Tıpkı KT ve BK yazıtlarında olduğu gibi, Türk halkının kağanını kaybettiği, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı belirtilir (2. satır). Bunu takiben de yazıt sahibinin kendi yaptığı seferler sıralanır. Son olarak yazıtın dikiliş tarihi kaydedilir. Hacimce öteki kağanlık yazıtları ile karşılaştırılamayacak kadar küçüktür. Yazıtın ilk yayımı Radloff'a aittir (W. Radloff, “Das Denkmal am Ongin”, *Erste Lieferung*, 1894-1895, s. 243). Radloff bu yazıtı, Kül Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarından sonra, bulundurduğu tamgadan dolayı üçüncü büyük, hanlık yazıtı olarak niteler. Yazıt 1891'de Yadrintsev tarafından Ongi ırmağı bölgesinde, Kökşün-Orhon'un güney kesiminde, Manat dağı yakınlarında bulunmuştur (*Erste Lieferung*, s. 243). Yazıtın sol tarafında başı kopmuş bir arslan heykeli, batısında ise balbal bulunur.

Radloff'un yayını girişle birlikte runik harfli yeniden yazılmış metni, metnin transliterasyonunu, transkripsiyonunu, Almancaya çevirisini ve açıklamaları içerir.

Radloff'tan sonra H. N. Orkun, Sir G. Clauson, E. Trijarski, T. Tekin, Japon araştırmacıları (Moriyasu 1999, Osawa 2008), Á. Berta, H. Ş. User, M. Dobrovits (2005), S. Karcavbay, E. Aydın, T. Osawa ve M. Erdal yazıt üzerine inceleme ya da metin çalışması yayımlamışlardır.

Yazıt üzerine yapılan önceki yayınları M. Erdal değerlendirdiği için söz konusu çalışmalara burada çok ayrıntılı yer verilmeyecektir. Aşağıda, mevcut bilgilere ve okuyuşlara göre benim kendi değerlendirmem, görüşlerim yer alacaktır.

O 1 *ëçümüz : apamız : [ya]ma : kağan : tört : bulunug : ëtmış : yıgmiş : [ı]ymış : başmış : ol kan yo'k : boltokda : kësre : [ël] yitmiş : içginmiş : k...r*

[ya]ma: Birinci satırda okunuşu ve yorumu güçlük arzeden ilk sözcük *yama*'dır. Erdal, Berta ve Osawa sözcüğü *yama* okur. Radloff ve Malov'un yer verdikleri fotoğraflarda ise *ymI* okunmaktadır (). Osawa, Ramstedt ile Yadrintsev'in aldıkları estampaalara dayanarak *ymA* okunması gerektiğini, bunun da Çin kaynaklarında karşılaşılan *shemo* 射摩 adıyla karşılaştırılması gerektiğini, ikinci hecedeki 摩 *-mo*'nun ise Çincenin ses tarihi göz önüne alındığında *-ma* hecesine denk geldiğini başka verilerle de destekleyerek kaydeder (Osawa 2008: 278-279). Benzer verilere ve okuyuşa M. Erdal da yer verir (Erdal, s. 366). Bu bilgi ve veriler ışığında *yama* okumak daha doğru olacaktır.

ëtmış: Osawa *kısımiş* okur ve *kış-* 'sıkmak, ezmek'in varyantı sayar, ancak *kış-* şeklinde 'sıkmak' anlamlı bir fiil yoktur. T. Tekin'in *kış-* ~ *kıs-* şeklinde okuyup 'yapmak, etmek' şeklinde anlamlandırdığı ve *kıl-* fiilinin ş'li biçimi saydığı şekle Clauson (1972) ve Erdal (1991) yer vermezler.

[ı]ymış: Osawa *YYms*; *ıy-* fiili Erdal'ca *yayı-* okunur ve 'bozguna uğratmak' olarak çevrilir (s. 364 ve 372). İlk kez Uygur dönemi yazıtlarından Tes (Doğu 6) yazıtında karşımıza tam yıpranmamış olarak çıkan *ıy-* fiili ve *ıy-bas-* "ezmek, baskın yapmak, basmak" ikilemesi Uygur metinlerinde çok sık karşılaşılan bir ikilemedir (krş. Clauson, ED 266b).

[ël] yitmiş : içginmiş: Osawa *el yitmiş : qaçış[mış];* Erdal: *ël yitmiş çığan k...r* : Erdal *q(a)z[γ](a)nm(a)d2(ı)[m(i)z] : (e)l(lä)dük (e)l(i)n.*

Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *yitür-* *ıçgun-* şekillerine bakarak bu kısmın *yit-* *ıçgın-* olması gerektiğini düşünüyorum.

O 2 *kağanladuk : kağanıg : ıçğını : idmiş : türk bodun : öyre : kün : tugsıkıña : kësre : kün : batsıkıña : teği : berye : tavgaçka : yırye : yiş[ka [t] eg[i]] [...]] kızıgantuk üçün ol kız oğlın körti*

k^ag^an'g (~ k^ag^an'n?): Dobrovits -n, Osawa -n? Burada son harf n' mi, g' mi çok açık değildir. Gramer gereği olması gereken harf -n' dir.

ıçgını: krş. KT/BK *ıçgını*.

yırye: Dobrovits *yırya*, Osawa *YiRaya / yırya*.

kazğantuk (...) körti: Son beş sözcük Osawa'ya göre eklendi.

yırye: yiş[ka [t]eg[i]]: Erdal *qızıl yiş[ka t]egdi* okur, okuyuş doğru olabilir, ancak bu okuyuşun desteklenmesi için söz konusu coğrafi noktanın tespiti, neresi olduğunun gösterilmesi gerekir.

O 3 alp : erin: balbal : kışdı : türk bodun : ati yok : bolu : barmış erti : türk bodun : [(y)it]mezün : teyin : yulug ermezün : teyin : üze : teñri [tër ermiş]

erin: Dobrovits *eren*, Osawa *erin*.

kış-: Clauson *kışdı*, *kış-* ~ *kış-* konusu için bk. yukarısı, O 1 *etmiş* için yazılan not.

yulug: Tekin 1968 *yulug* ↓↓; okunuşu ve dolayısıyla anlamlandırılışı en zor olan sözcüklerden birisi; Osawa *yulup*, Erdal *yulug* okumuştur.

O 4 kapğan : el-tëriş kapğan : elişe : kulıntım : eletmiş yavgu : ogli : işvara: tamğan : çor : yavgu : inisi : bilge : işvara : tamğan : çor tarқан: yoglatdım : bësh : yetmiş : eçim : atım :[sü eşiñ ogli tamğan]

y^avgu: Osawa *yoga*, Erdal *yogi*.

Osawa, bazı görüşleri değerlendirerek *yoga* okunuşunu doğru bulur (s. 288).

yogl^atd'm: Dobrovits *aymağlık* ... (s. 148), Erdal *yogl^atd'm*. Erdal yerinde olarak *aymag* sözünün Moğolca bir söz olduğunu ve çok sonraki döneme ait olduğunu, böylesi bir okuyuşun olamayacağını vurgular.

bësh : yetmiş “65” beklenen *altmış artokı bësh* ise de eski Türk sayı sisteminin tam bir standarta sahip olduğunu söyleyemeyiz, 40 sonrası sayılar için KT ve BK yazıtları dışında çeşitli yazıtlarda ve metinlerde standart dışı kullanımların olduğunu görürüz.

O 5 ba[s]a : tavgaç[d]a : yırye : t¹g² oguz : ara : yeti eren: yağı : bolmiş: kañım : bağa teñriken : eyin (?) : anta : yorımış : işig : küçin : bėmiş ertmiş tarduş boltukda

t^1g^2

ba[sa] > Erdal: bu,

tavgaç[d]a > Erdal: tavgaç ara,

t^1g^2 > Erdal: 0t -(täg), bu kısım nasıl okunması gerektiği hâlâ önemli bir sorundur.

éyîn > Erdal: $y(\tilde{a})n$,

işig : *küçin* > Erdal: $es(i)g$ küç(ü) g

O 10: *ekin ara* : t^1g^2 *yağı* : *bolmiş*

Erdal, metin boyunca t^1g^2 'lerin tamamını 0t - $t(\tilde{a})g$ “ateş gibi” olarak yorumlamış. Metin boyunca üç kez karşımıza çıkan sözcük iki kez *oguz* ile bir kez de bu satırda olduğu gibi *oguz*'suz olarak görülür:

O 5: *tavgaç[d]a* : *yırye* : t^1g^2 *oguz* : *ara* : *yėti eren* : *yağı* : *bolmiş*

O 6: *tokuz* : *oguz* : t^1g^2 : *yağı ermiş*

O 10 için Erdal'ın çevirisi “İkisinin arasında ateş gibi düşmanlık çıkmış.” şeklindedir. Bana göre bu çeviri biraz zorlama, olsa olsa bu satır “ikisinin arasında düşman olmuş” şeklinde dönüşlü bir ifadeyle bugünkü Türkçeye çevrilebilir; *oguz*'suz olan bu örnek “ateş gibi” yorumunun uygun düşmeyeceğini gösterir. Belki de E. Aydın'ın tahmini üzere yine bir boy, bir kavim adıdır. Şu an bunu cevaplayabilecek bilgim yok. Ayrıca bk. E. Aydın'ın zikrettiği, A. Taşağıl 2004, A-tie (s. 49).

r_n : Osawa *erin* okur

b^a ga: Osawa'ya göre

y_n : Osawa *yan* okur

$iş^i$ g : $küç^i$ n : beklenen şekil *küçüg*'dür; 9. satır $iş^i$ g $küç^i$ g

ertmiş : Tekin'de doldurma, Osawa'da ise okunabilir halde.

tarduş'tan evvel *tölis* düşünülebilir mi?

O 6 *teyrikenke* : *işig* : <*küçin*> *bertin* : *téyîn* : *yarlıkamış* : *şad* : *atig* : *anta* : *bërmış* : *boltukda* : *tokuz* : *oguz* : t^1g^2 : *yağı ermiş* : *bedük* : *ermiş* : [*teyriken*] *y[ormış]* [iz** *bedük bat biz*]**

ME: $is(i)g$ bertin

Ölmez: *işig* : <*küçüg*> *bertin*

Tamamlama için ayrıca krş. Türkçedeki kullanım, her zaman *iş küç* beraberdir.

tüş et'öz erser belgürtme et'öz üze alku iş küçlerig bütürür (Totenbuch, ZIEME-KARA 1978: 72)

O 7 yavız : bat biz : azıg üküşüg : körtüñ : erti : sül[el]im : tēr ermiş : amtı : [be]glēri me : tēr ermiş : bız : az bız : tēyin : kork[malım] ... yoriyin sü süleyin

yavız bat ifadesini, okuyuşunu doğrulayan, destekleyen kullanım olarak BT V'te geçen ikileme ... *yavlakag batag* "... das Üble und Schlechte" gösterilebilir, (Zieme 1975: 37.) (Uygurca ikilemeye E. Aydın da değinir)

erti : M. Dobrovits (s. 148), *er[sig]ti*, ME: *ertä* "erken"

sül[el]im: Mişa_er[sig]ti

^amtı: Dobrovits *me[n]* (s. 148).

bız : az bız : tēyin : kork[malım] ... yoriyin sü süleyin // ME: b(i)z : (a)z b(i)z t(e)y(i)n : q^oor[qm(a)t(i)n] yoriy(i)n

Bu tür öğüt veren ifadeler genelde –malım ile başlayıp –yin ile biter, krş. O 11: : *teñri : bilge : kağanıta : adrımalım : azmalım : tēyin*

Ayrıca benzer ifade için krş. Tunyukuk II. taş B 3-4: *Neke tezer biz? Üküş tēyin neke korkur biz? Az tēyin ne basınalım? Teğelim!*" tēdim

...: Dobrovits *yo*... (s. 148).

O 8 kañım : şad : añça : ötünmiş : teñriken : al[kınmazun tēyin bodu]n : aña : [kut] ermezke : tuş[mazun (?) tēyin] ...

aña : [kut] ermezke : tuş[mazun

ME: (a)nta : y(a)vl(a)q : b(i)lm(ä)zkä : ... (ayrıntılar için Erdal'da ilgili kısma bakılabilir.)

Osawa: *tusul er*

tuş[mazun: T. Tekin *tuş[ulmazun]* ancak hiç bir eski kaynaktan böyle bir sözcükle karşılaşılmaz; Dobrovits *t's² [ol¹]* (s. 148).

...: Bu satır okunuşu ve yorumlanması en çok sorunlu olanlardan birisidir.

O 9 kām[ıl] : balık[k]a : teğdim : konuldım (?): altım : süsi : kelti : [kara] ş[ın yıgdı]m : beği : kaçdı : [...]g erti : tavgaç : bodunı ... tokıdım : yıgdım : başdım : yañdım] buz[k]unça işig küçüg bērtim

T. Tekin'in *kamil* "Kumul / Hami (Xinjiang ile Gansu arasındaki Uygur şehri)" okuyuşunu Eski Uygurca metinlerde geçen şu ibareler destekler: *qamul* Qamıl (Hami) BT 5, HamT; *qamullıg* aus Qamıl (Hami) Tot.; *qamullıg arya açari* Ārya ācārya aus Qamıl BT 7. Tekin'de *kaçdı* sonrası yoktur. Ancak hala bu ilk kelime soru işareti taşımaya devam etmektedir.

Osawa: QmuQ / qamuq

konuldum (?): Dilbilgisel olarak *kunla-* zor görünüyor, ancak *kun-* fiilinin sıklık çatısı olsaydı bu da *kunala-* olurdu.

y'gd'm: Osawa: arqasın yaydım

buz[k]unça *kaçdı* : [...]*g erti* : *tavgaç* : *bodunı ... tokıdım* : *yıgdım* : *başdım* : *yandıım* / *buz[k]unça*

buz[k]unça: Dobrovits'in de okuyuşuna dayanılarak tamamlandı (s. 148).

Erdal'da *kaçdı*'dan *buzkunça*'ya kadarki kısım yer almaz: *q(a)çdı [o]yuz* (s. 365)

.... **ışig küçüg bértim**

ME: (e)sig b(e)[r]m(ä)d^uk (s. 365)

Sonuç: **konuldum** (?) okuyuşunun nihai bir okuyuş olduğunu söyleyemem ancak öteki okuyuşların niçin 'mümkün okuyuşlar' olmadığı M. Erdal'ca izah edilmişti. Eski Uygurcada 'yağmalamak; çalmak' anlamlarında *kun-* *al-* ikilemesi varsa da burada bir *l* oluşu bu tür okuyuşu engelliyor; acaba *kun-* fiilinin sıklık çatısı **kunala-* düşünülebilir miydi?

O 10 keliş ertimiz : *ekin ara* : *t'g² yağı* : *bolmiş* : *teğmeçi men* : *téyin* : *sakıntım* : *teğri* : *bilge* : *kağanka* : *[t]akı* : *ışig küçüg* : *bérsigim* : *bar ermiş erinç* : *teğd[im]* (?)! *şançdım* : *evke* : *teğdüküm* : *uruş kılıp* / *adrılmalım* *téyin kağanda* *adrılmaz* *téyin teğdim*

[t]akı: Osawa: *ançaqına* ama transliterasyon kısmında *SONa*; Erdal *sakınıp*; Osawa'nın yer verdiği söz konusu *ançakına* Uig Wb'ta bir kez geçer.

O 10: teğd[im] **şançdım**

Erdal: t(ä)gd^uk(i)n : ... (a)lm(ı)ş ... (a)yd(ı)m

Dobrovits: tegd[ükün]

O 10: uruş kılıp / **adrılmalım** **téyin kağanda** **adrılmaz** **téyin teğdim**

Erdal: ur(u)şı ... : y(a)γı : k(ä)lti b(a)l'q b(a)sa ...

evke: Osawa: ebime

O 11 *teğip : inime : oğluma : ança : ütledim : kaş yorıp : el-têriş : kaşanka: adrılmaduk : teğri : bilge : kaşanta : adrılmalmım : azmalmım : têtin : ança: ütledim : [ilgerü barıgma bardı] kêt[rü bar]ıgma bardı:... : ülüg antıka işig küçüg bêtım adrılurınt[a ...] teğdim bilge kaşganıñ bodun[t] bardı*

O 11: *el-têriş : kaşanka: adrılmaduk :*

Erdal: (e)lt(e)r(i)ş : q(a)γ(a)nqa : (a)dr(ı)lm(a)d^uq : y(a)ñ(ı)lm(a)d^uq

O 11: *adrılurınt[a ...] teğdim bilge kaşganıñ bodun[t] bardı*

Erdal: (a)dr(ı)lur(ı)nt[a ...] t(ä)gd(i)m

antıka: Bu kısımlar Erdal'a göredir; Osawa: ölügin atka; Dobrovits: ögen atka; ülgeⁿ (?)^atk

t^gd^m: Bu kısımlar Erdal'a göredir

O 11: *koñ : yulka : yêtinç ay : külüg*

Erdal: (ä)rkl(i)g (e)ls(i)r(ä)tm(i)ş : y(i)t[ürmiş] ... k^üçl(ü)g

(12) *üze : t^gri : koñ : yulka : yêtinç ay : külüg : [l^g] k^a[gⁿ]mda : ad^rlu : b^rd^gz : bilge : t^gm : yog^g : kor^gıñı ko[r^d]m [...]leyü teğri ... kirür : er[...]*

külüg : Dobrovits - küçlög

O 12: *koruğıñı ko[radı]m*

Erdal: q^r(a)γ(ı)ñ(ı)n : q(a)zγ(a)nt(ı)m

O 12: *kirür : er[...]*

Erdal: kirür (ä)rt(i)m (ä)dgü : (a)t(a)ç(ı)m :

O Ek 4-5: *[bil]ge : at[açı]m : [l^g] yulka : bit[idim]*

Bu son bölümde Osawa, Tekin ve Erdal birbirlerinden bir hayli ayrılırlar. Osawa burada bir *lütü yıl* “ejderha yılı görürken Tekin *koñ yıl* “koyun yılı” görür. Erdal ise tamamen farklı olarak sadece *erklig* okur. Her şeyden önce burada bir kolofon söz konusu değil, dolayısıyla mutlaka yazıtın tarihi de söz konusu değil; ikincisi o dönemde “ejderha yılı”nın adı *ulu yıl*’dır (< Tang dönemi -η ile biten sözcüklerin ET’de -η’siz oluşu dolayısıyla *long*’un *luo* ya da *lu* oluşu normaldir, ancak olması beklenen şekil bir *u* türemesiyle *ulu* ise de bunu kesin olarak söylemek şu an zor, krş. Taryat Batı 2. satır; Erdal’ın tercihi daha doğru olmalı).

Eski Türkçede ve Eski Uygurcada *l-* ile başlayan kelimeler sınırlıdır, *lu-*, *lo-* ile başlayan kelimeler daha da azdır. Eski Uygurcada az sayıda kişi veya yer adında *lU-* ile başlayan kelimelerin çoğu aşağıdadır (örnekler çoğunlukla 1970'ten 1990'a kadarki çalışmaları kapsar):

lovudi, luvodi < Çin. *Liang Wu-di* 梁武帝: *lovudi atlıg tavgaç han* 'Lovu-di adlı Çin hanı'

luk (lwk) < Çin. 爐 *luo* 'tütsülük, tütsü konan yer'

luo, luu (= *lū*) < Çin. 龍 *long*; **luoluğ** (ejderhali, ejderha ile ilgili)

luqlun < Çin. 鹿鑾 *luluan* 'geyik ve çan'

lurzi (< ?)

luusun < Çin. 祿存 *lu cun* 'bir yıldız adı'

luvlan 'saçma, anlamsız' (<?, mana açısından krş. 空構 *kong gou*)

lükçünj yer adı, *üç lükçünj*'de geçer (krş. 柳城 *Liucheng* ve 魯陳 *Luchen*)

lüh şok (*nwnk qwq*) 龍朔 *long shuo* (663 yılı)

Sonuç: Bugün büyük bölümü yok olmuş bir yazıt hakkında çeşitli rekonstrüksiyonlarla nihai bir karar vermek, okuyuş önerilerinde bulunmak filolojik açıdan riskler taşımaktadır. Ancak içerdiği leksik ve morfolojik özellikler, tarihî olaylar açısından da yazıtı bu haliyle görmezlikten gelmek imkansızdır. Yukarıdaki değerlendirme bu yazıt hakkında son değerlendirme değildir. Yeni bulunacak yazıtlar ve başka bilgilerle daha doğru sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır. Son olarak, yazıtı tarih yönünden M. Dobrovits; filoloji yönünden M. Erdal; tarih, filoloji ve arkeoloji yönünden T. Osawa ayrıntılı şekilde ele almışlardır, söz konusu çalışmalar bu anlamda Ongi için ilk başvurulacak çalışmalardır. Aşağıda, bütün bu verilere göre kendi okuyuşumu ve kolay ulaşılabilir olması amacıyla farklı yayınlara ait, konuyla ilgili önemli resimler ile çizimleri bir arada vermekteyim.

Tüm bunlara göre Ongi Yazıtı'nın Transkripsiyonu

Batı Yüzü

O B 1. *ëçümiz : apamız : yamı : kagan : tört : buluñug : étmiş : yığımiş : yaymiş : basmiş : ol kan yo°k : boltokda : kësre : ðl yitmiş : ıçgınmiş : k^l...r²....*

O B 2. *kaganladok : kaganıg : ıçgını : idmiş : türk bodun : öjre : kün : tugsıkıña : kësre : kün : batsıkıña : tegi : bëriye : tavgaçka : yırye: yişka tegi..... kazgantok üçün ol kız oğlın körti*

O B 3. *alp : erin : balbal : kışdı : türk bodun : ati yok : bolu : barmış erti : türk bodun : yitmezün : tēyin : yulug ermezün : tēyin : üze : teñri tēr ermiş*
.....

O B 4. kapgan : éltéřiş kagan : éliñe : kılıntım : él étmiş yavgu : oğlı : ışvara : tamgan : çor : yavgu : inisi : bilge : ışvara : tamgan : tarkan: yoglatdım : bês : yétmiş : éçim : atım : sũ eşin oğlı tamgan

O B 5. basa : tavgaçda : yırıye : t¹g² oguz : ara : yéti eren: yağı : bolmiş : kañım : buğa teñriken : éyin : anta : yorımış : işig : küçin : bérmiş erti tardıuş boltokda

O B 6. teñrikenke : işig : bértin : téyin : yarlıkamiş : şad : atıg : anta : bérmiş : boltokda : tokuz : oguz : t¹g² : yağı ermiş : bedük ermiş : teñriken : yorımış biz bedük bat biz biz

O B 7. yavız : bat biz : azıg üküşüg : körtün : erti : sülelim : tər ermiş : amtı : beglerime : tər ermiş : biz : az biz : téyin : korkanukun yorıyn sũ süleyin

O B 8. kañım : şad : ança : ötünmiş : teñriken : alkanmazun téyin bodun : anta : kut ermezke : tuşmazun (?) téyin

Güney Yüzü

O G 1 (9). kamıl : balıkka : tegdim : konuldum (?) : altım : süsi : kelti : karasım : yıgdım : begi : kaçdı :g erti : tavgaç : bodunı ... tokıdım : yıgdım : basdım : yarıdım buzkuñça işig küçüg bértim

O G 2 (10). kelir ertimiz : ékin ara : t¹g² yağı : bolmiş : tegmeçi men : téyin : sakıntım : teñri : bilge : kaganka : ançakıña : işig küçüg : bérşigim : bar ermiş erinç : tegdöküm : üçüm : ... (y²)g¹d¹m : sançdım : evke : tegdöküm : uruş kılıp : adrılmalım téyin kaganda adrılmaz téyin tegdim

O G 3 (11). tegip : inime : oğluma : ança : ütledim : kañ yorıp : éltéřiş : kaganka : adrılmadok : yañılmadok : teñri : bilge : kaganta : adrılmalım : azmalım : téyin : ança : ütledim : ilgerü barıgma bardı kërü : barıgma : bardı : bilge : kaganıñ bodunı :bardı : ülüg antıka : işig küçüg : bértim : adrı... .. tegdim

O G 4 (12). üze : teñri : koñ : yılka : yétinç ay : küçlüg : alıp kaganımda : adrılu : bardıñız : bilge : ataçım : yoguñ : koruguñı : kazgantım : suv yér teñriü/öd²...g¹ç : kirür : erti :

Ek Yazıt

O Ek 1. ataçunıka : bitig : taşug

O Ek 2. tokıdım : benjigü

O Ek 3. taşug urıttırdım : ataçım

O Ek 4. bilge : ataçım : ulu

O Ek 5. yılka : bitirdim

O Ek 6. kılığ er : edgü ...

O Ek 7. ataçım ölti

Balbal üzerindeki yazıt: ışvara tarkan : balbalı

Yazıtın Çevirisi

Batı Yüzü

O B 1. Ceddimiz Yamı kağan dört tarafı derleyip toplamış, almış, ele geçirmiş. O han vefat ettikten sonra ülke elden gitmiş, mahvolmuş. ...

O B 2. hakan yaptığı hakanı elden çıkarmış. Doğuda güneşin doğduğu yere, batıda günün battığı yere kadar; güneyde Çin'e, kuzeyde ormanlık dağlara kadar elde ettiği için kızının evladını gördü.

O B 3. Güçlü adamlarını balbal yaptı. Türk halkının adı yok olup gidiyor imiş. Türk halkı yok olmasın, zeval görmesin diye yukarıda tanrı (şöyle) dermiş. ...

O B 4. Kapgan ve Êltêriş Kağan'ın devrinde doğdum. (Ben) Êlêtmîş Yavgu'nun oğlu Işvara, Tamgan Çor Yavgu'nun küçük erkek kardeşi Bilge Işvara, Tamgan Çor Tarkanın cenaze törenini düzenlettim, 65 (kişi), amcalarım, yeğenlerim

O B 5.sonra Çinlilerin kuzeyinde ... (?) Oğuzların arasında yedi asker düşman olmuş. Babam Baga Tenriken daha sonra bu şekilde devam etmiş, hizmet edip geçmiş

O B 6. "Efendimize hizmet ettin" diye buyurup Şad unvanını orada verdiği sırada Tokuz Oguzlar'a kadar ... (?) düşmanmış. Çoklarmış, haşmetli efendimiz hareket etmiş ... Biz çoğuz ama fenayız,

O B 7. berbatız. Azı da çoğu da gördün. "Sefer edelim" dermiş. "Ey huzurumdaki beylerim" dermiş. "Biz azız diye korkmayalım(!)

O B 8. Babam şad bu şekilde arz etmiş: Haşmetli efendim yok olmasın diye, o devirde halk nasipsizlerin eline düşmesin diye.....

Güney Yüzü

O G 9. Kumul (?) şehrine saldırdım,(?) aldım. Ordusu geldi. Halkını topladım, beyi kaçtı. idi. Çin halkını..... vurdum, topladım, bastım, dağıttım, bozgun

O G 10. geliyorduk. İkisinin arasında <....> (?) düşman olmuş, “saldırmayayım” diye düşündüm. Belli ki, efendim Bilge Kağana az daha hizmet edeceğim varmış; hücum ettim. , mızrakladım, karargaha ulaştım (diye) (?) savaşıp ayrılmayalım diye, kağandan ayrılmak olmaz diye hücum ettim.

O G 11. Hücum edip evladına şöylece öğütledim: “Baban gidip Elteriş Kağandan ayrılmamış (?), Efendi Bilge Kağandan ayrılmayalım, yoldan çıkmayalım” diye, bu şekilde öğüt verdim. Doğuya giden gitti, batıya giden gitti Ben kısmetin üzerine yemin ederek hizmet ettim, ayrıl.....hücum ettim. Bilge Kağan’ın halkı gitti.

O G 12. Yukarıda gök (var), koyun yılının yedinci ayında şöhretli, kahraman hakanımdan ayrılıp gittiniz. Bilge babacığımın cenaze törenini yaptırıp cenazesini kaldırdım. ,

O Ek 1. Babacığıma yazıt taşı

O Ek 2. hakettirdim, bengü

O Ek 3. taşı diktirdim. Babacığım,

O Ek 4. bilge babacığım, ejderha

O Ek 5. yılında yazdırdım.

O Ek 6. Meşhur insan, iyi ...

O Ek 7. Babacığım öldü

Balbal üzerindeki yazıt

Işvara Tarkan’ın balbalı,

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Aydın, Erhan, 2008: “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmi Araştırmalar*, 25, Bahar 2008: 21-38.

Bazin, Louis, *Les Systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, 152-161 s

Berta, Árpád, 2004: *Szavaimat jól halljátok*. A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadásáa. Szeged.

BT 5: Zieme, Peter, 1976: *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin.

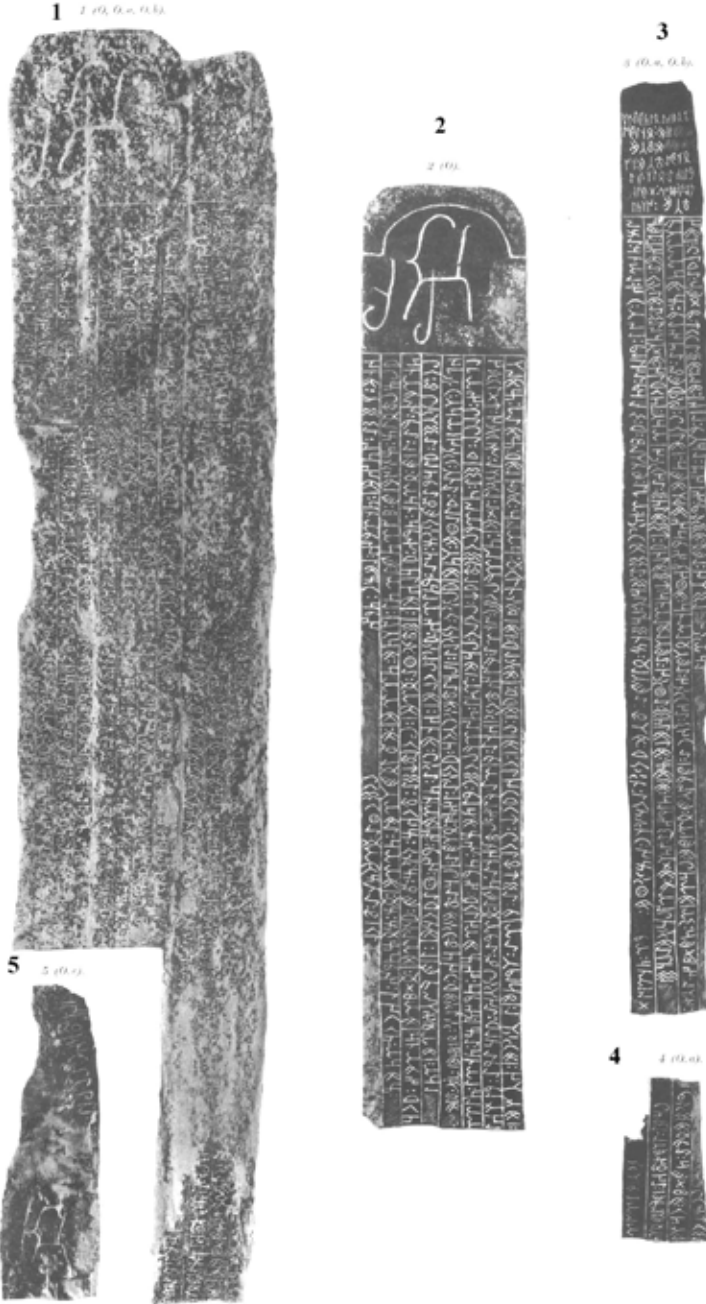
BT 7: Kara, Georg, Peter Zieme, 1976: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Berlin.

Bulunuşundan 120 Yıl Sonra: *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, ed. Ülkü Ç. Şavk, 2. cilt, Ankara 2011.

- Clauson, Sir Gerard, 1957: “The Ongin inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society*: 177–192. [Türkçesi: “Ongin Yazıtı”, *TDAY-Belleten*, 2011 / 2: 27-42, çeviren: F. Yelda Şahin]
- , 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Dobrovits, Mihály, 2001: “Ongin Yazıtını Tahlile Bir Deneme”, *TDAY-B 2000*: 147-150.
- , 2005: “The *Tölis* and *Tarduş* in Old Turkic Inscriptions”, *The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday*, Edited by Stéphane Grivelet, Ruth I. Meserve, Ágnes Birtalan, Giovanni Stary, Wiesbaden: 33-42.
- Erdal, Marcel, 2011: “Ongin Yazıtı”, → *Bulunuşundan 120 Yıl Sonra*: 363-372.
- HamT: James Hamilton, *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang*, Tom I-II, Paris.
- Joldasbekov, Mırzatay - Karjavbay Sartkojaulı, 2005: *Orhon yeskertkişteriniñ tolıq atlası*, Astana.
- Malov, S. Ye., 1951: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, teksti i issledovaniya*, Moskva-Leningrad.
- , 1959: *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova-Leningrad.
- Moriyasu – Ochir: Moriyasu, Takao - Ayudai Ochir, (yayımlayanlar), 森安孝夫/オチル (共編) 1999: *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* 『『モンゴル』現存遺蹟・碑文調査』究 報告』. Osaka.
- MSSP: *Memoria Saecularis Sakari Pälisi*, ed. Harry Halén, Helsinki 1982.
- Ôsawa, Takashi, “Site and Inscription of Ongi revised –On the basis of rubbing of G. Ramstedt”, *Festschrift in Honor of Talat Tekin*, İstanbul 2008, edited by Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları* 18 (2008): 253-322.
- Ölmez, Mehmet, 2015: *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu yay., Ankara.
- Ötügen'den: *Ötügen'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010)) 3-5 Aralık 2010, İstanbul / From Ötügen to Istanbul, 1290 Years of Turkish (720-2010) 3rd-5th December 2010, İstanbul*, yayımlayanlar: M. Ölmez, E. Aydın, P. Zieme, M. Kaçalın, İstanbul.
- RAtlas: Radloff, Wilhelm, 1893-1899: *Atlas der alterthümer der Mongolei - Atlas drevnostey Mongolii. Trudi orhonskoy ekspeditsii*. 1-4. St.-Petersburg.
- Radloff, Wilhelm, 1894, 1895: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei 1. ste Lieferung. Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Text, Transcription und Übersetzung*, St.-Petersburg: 1-83; *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei 2. te Lieferung. Die Denkmäler von Koscho Zaidam. Glossar, Index und die Chinesischen Inschriften*, übersetzt von W. P. Wassilijew, St.-Petersburg: 83-174; *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei 3. te Lieferung. Verbesserungen, Zusätze und Bemerkungen zu den Denkmälern von Koscho-Zaidam, die übrigen Denkmäler 'm Flussgebiete des Jenissei*, 175-460, St.-Petersburg 1895.
- , 1897: *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. (Neue Folge), St.-Petersburg.
- , 1899: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge), St.-Petersburg.
- Tekin, Talat, 1968: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington.
- , 2000 (2003): *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara.

- Tot.: P. Zieme und G. Kara 1978: *Ein uigurisches Totenbuch*, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109), Budapest
- Tryjarski, Edward, 1966: “The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the the Need for their Convrstaion”, *Ural-Altasische Jahrbücher*, 38: 163-164, 166-168 (resimler).
- , “Zur neueren Geschichte des Ongin-Denkmal”. G. Hazai & P. Zieme (yayımlayanlar), *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Protokollband der XII. Tagund der PIAC 1969 in Berlin*. Akademie-Verlag, Berlin 1974: 629-630.
- Voytov, E. “Onginskiy pamyatnik. Problemy kul“turovedçeskoy interpretatsii”. *Sovetskaya Tyurkologiya* 1989,3: 34-50

RESİMLER:

Wilhelm Radloff'a göre Ongi Yazıtı (RAtlas, s. LXXXIII)

Horizontale Inschrift oberhalb der Seiteninschrift (Ob).

ƳƳ᠘:ᠢᠬᠢᠭᠢᠨ(ᠬᠢ᠘) 1	1) tčmka bıtğ tšg Тачамка бітіг ташығ
ᠨᠢᠨᠢᠬᠢᠭᠢᠨ(ᠨᠢᠨ) 2	2) . . . dm bñigö кылдым бәңігү
ᠬᠢ᠘:ᠬᠢᠨ(ᠨ) 3	3) . . . m tčm кағаным тачам
ᠨᠢᠨ:ᠬᠢ᠘:ᠨᠢᠨᠢᠨᠨ 4	4) bılğa tčm lö білгә тағам лў
ᠨᠢᠨᠢᠨ:ᠨᠢᠨᠢᠨᠨ 5	5) jilka bılğa жылка білгә
(ᠨ)ᠨᠢᠨᠢᠨ:ᠨᠢᠨᠢᠨᠨ 6	6) kölgr dğök кўліғр әр әдгў кан
ᠨᠢᠨᠢᠨ:ᠬᠢ᠘ 7	7) tčm ölti тачам ölti.

Inschrift auf dem ersten Steine der vom Grabe ausgehenden
Steinreihe (Oc).

ᠨᠢᠨᠢᠨ:ᠨᠢᠨᠢᠨᠨ

Radloff 1894: 252

Рис. 1. Онгинский памятник (01—8).

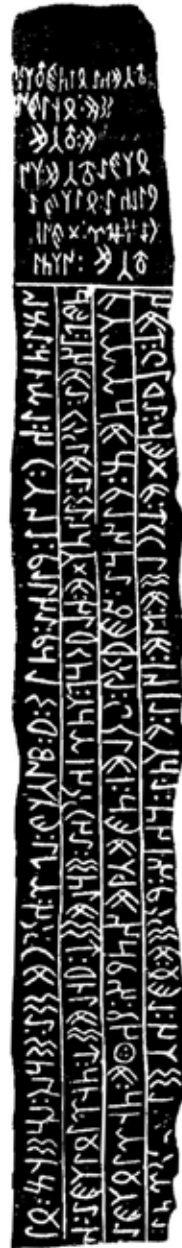

Рис. 2. Онгинский памятник (0a, 0b).

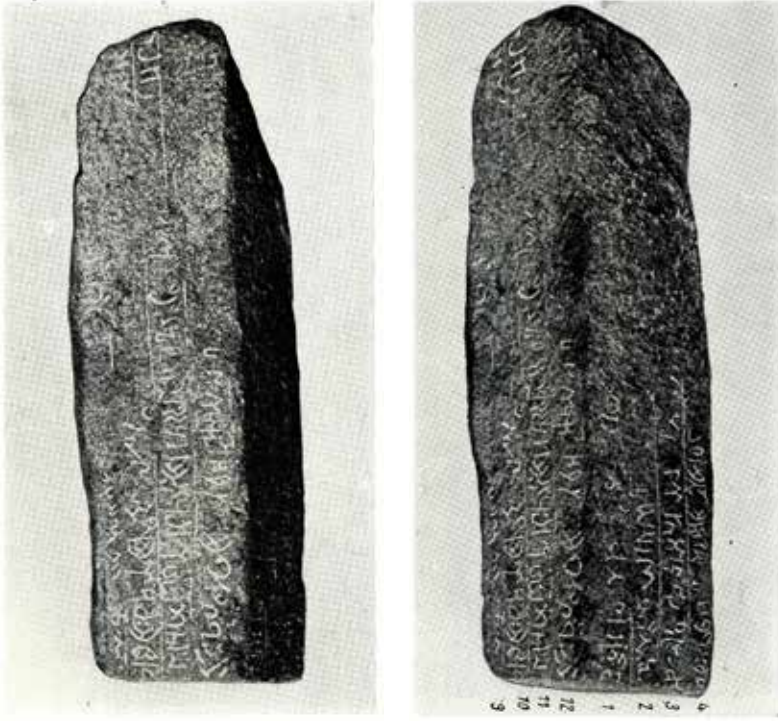
Malov 1959: 9

1(4H):FHY7:FM:33J)J:3x6h:SDJ: 3H9.
Y:K...F33(LH):F6(Q):3(33K9:H)
 n.R.v. (V3)>(v)H > J
 :H3F3x6h:3J)J:FXDE6:J4H7:43H7Y710.
 :ELF7E:FN[6]:JH)KH:JFYRMY4H:3@H1:H9H
 :J7Q:33331.....x6h:3YI3Y4J:3EITQ
 o.R.>HY; p.R.333K(9). (1J)D4Y>:3Bx6h
)KH:1YHY:74>D4H:3xYHFJ3:J3JX):J3H7:16H11.
 :J@KH:JFYRMY4H:333J4D:333J433:JH
 J3Y4JF7:3xYHFJ3:H9H:3J3H:3J3J433
 H6F:334J[F7Y]...(F)33>J:Y)K(H:JFYR):F334J
 q.R.J; r.R.F; s.R.HFY. (F)H7QELF7E:JH6
 (:1J):EYLF(B)3FH9:JHJFD:3>H:FY4H:J4H12.
 :YK>D:3L6:JFYR:4Y334J>J433:J333(1)KH
F4H:F9Y...3[334]>H:F)Y4Y>J
 t.R.FY)H.YH7Y7:Y

O. Supplementary Inscription.

F6YQ:33..... 2.	K.6EH7Q:JH.... 1.
3-6:[F6]..... 4.	3-6:3..... 3.
..L:F6x:Y6... 6.	...H7Q:[F7]..... 5.
	3:J6..... 7.

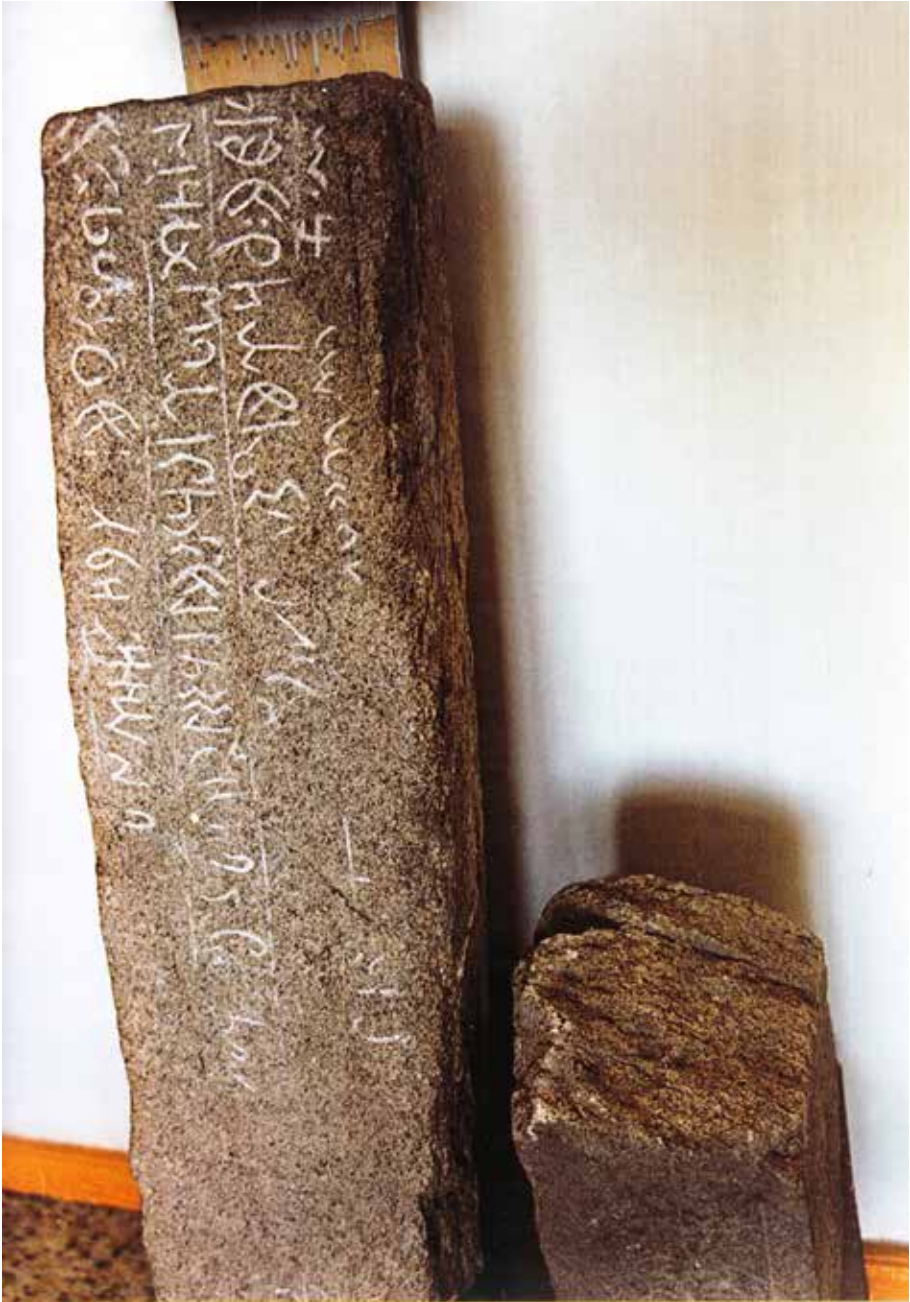
Clauson 1957: s. 177 evveli

Trijarski 1974: Tafel 45

MSSP, Halén 1982: 130

(Joldasbekov)
Karjavbay Sartkojauli: s. 99

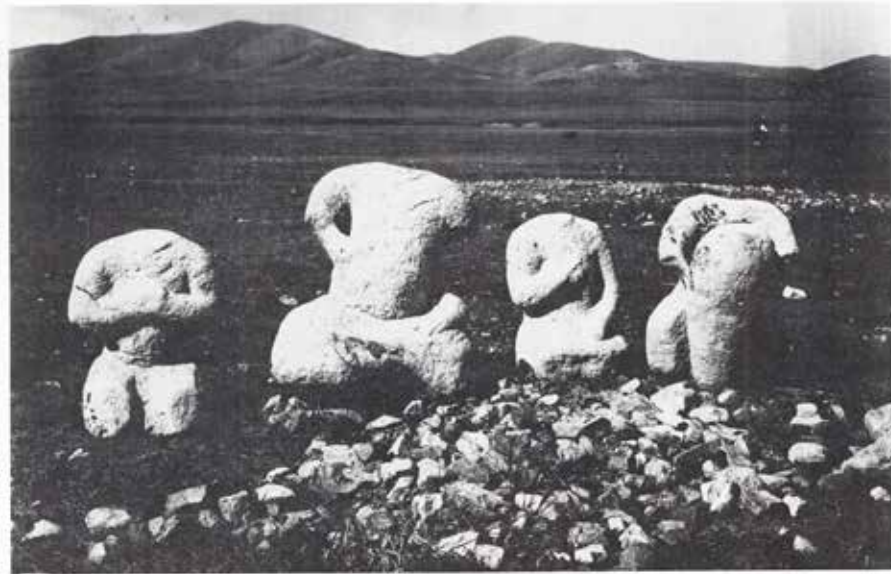

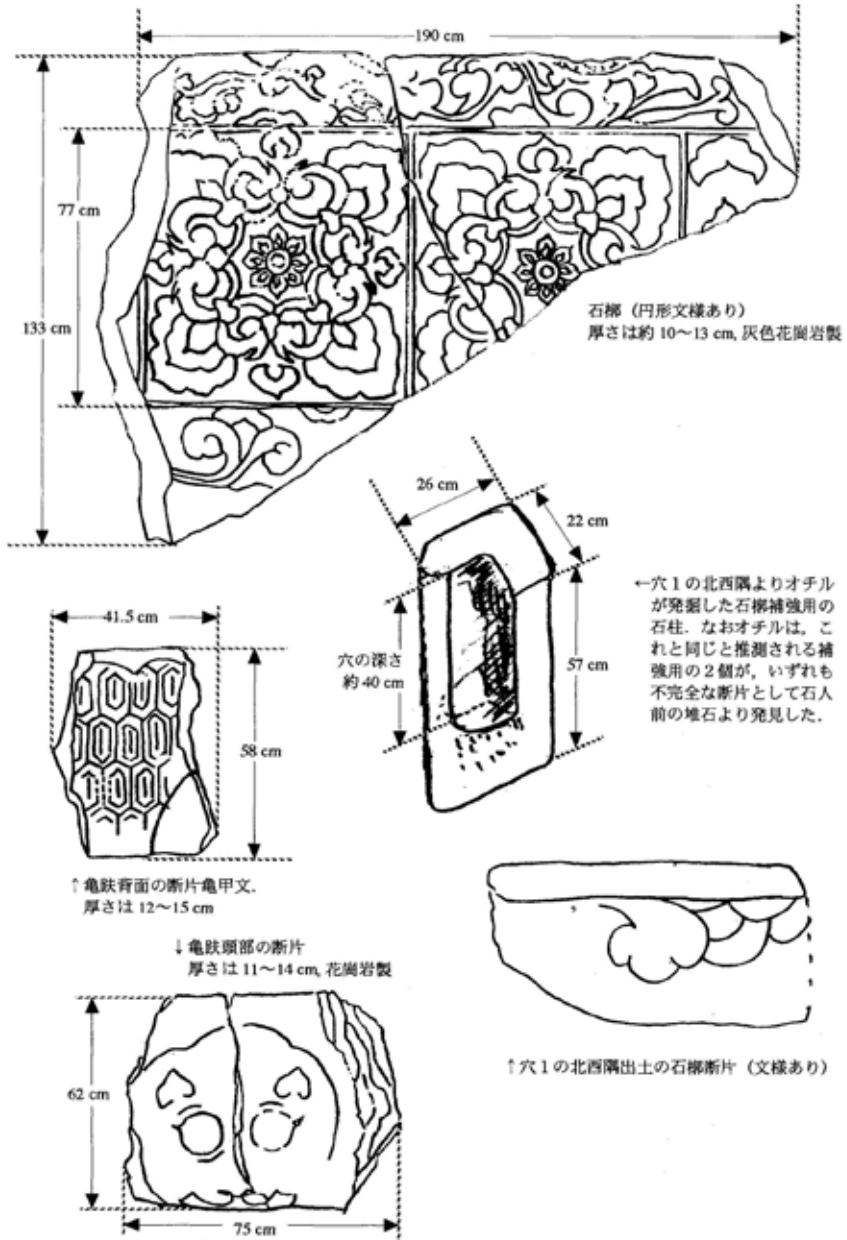
Abb. 80. Denkmal am Ongün-gol: vier Steinsäulen ohne Kopf, die rechts mit einem grossen Gefäss im Schoss. (Vgl. RADLOFF 1892—99, Taf. XIV,2; TRYJARSKI 1966, 1974 und 1971, Abb. 20—21)

Abb. 81. Dieselben Säulen von hinten.

S. Pälisi'ye göre yazıt alanında yer alan heykeller (MSSP, Halén 1982: 130)

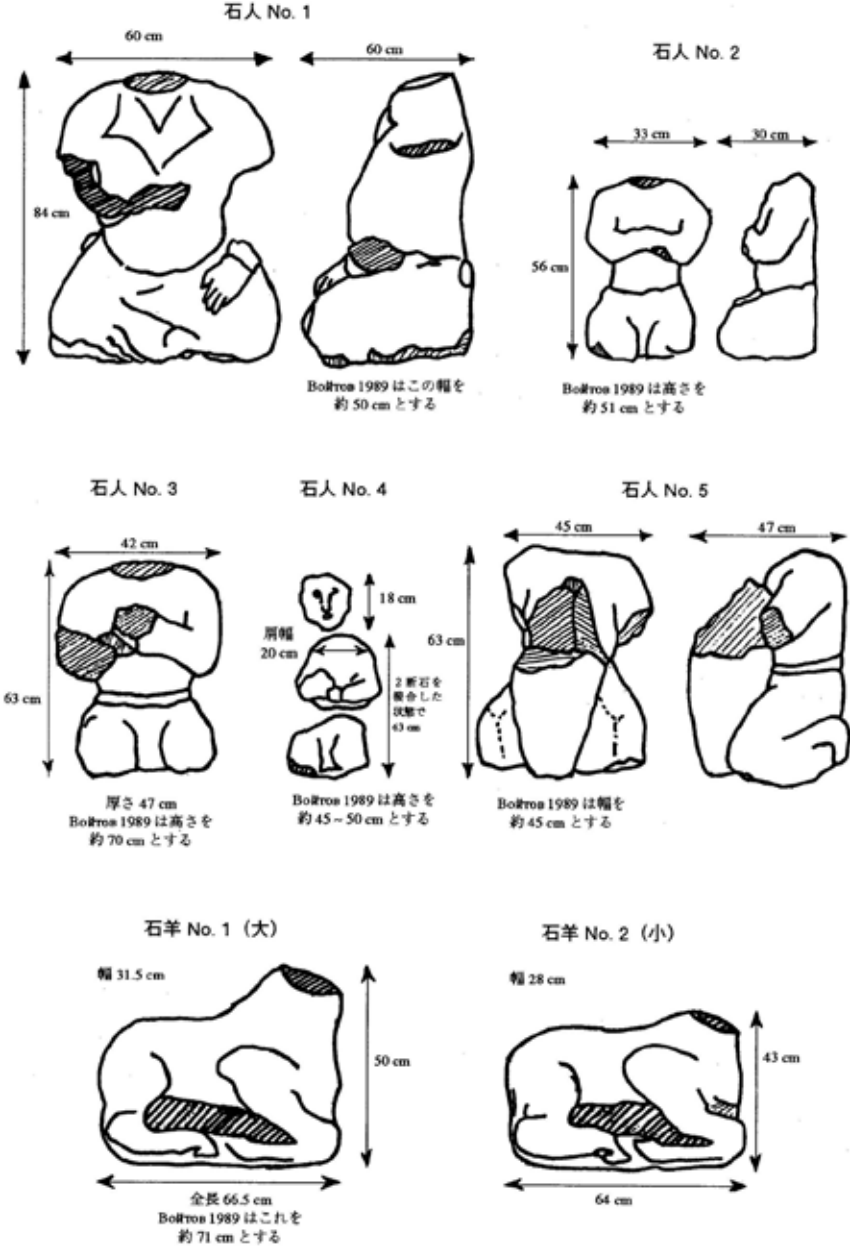
Plate 2b オンギ遺蹟の石櫛・亀趺（大澤）

Osawa
Moriyasu - Ochir: Plate 2b

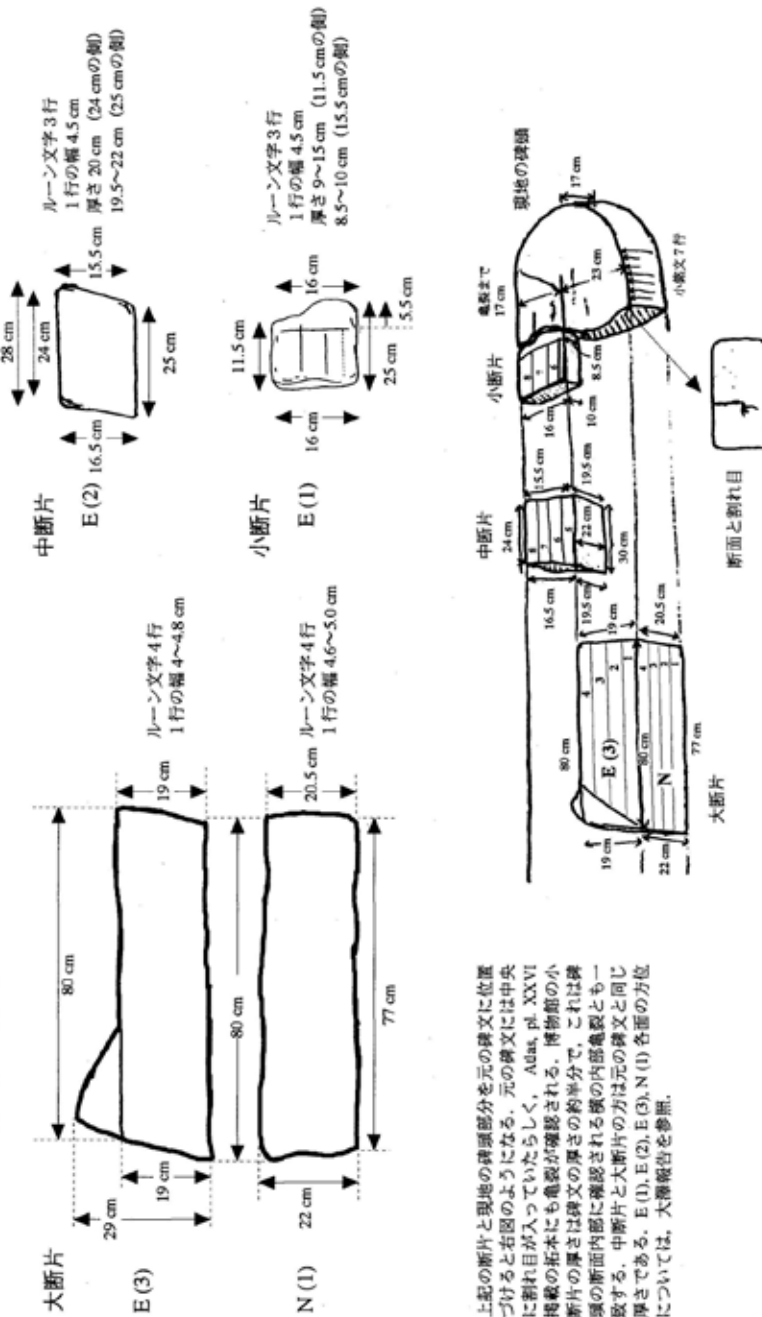
Plate 2c オンギ遺蹟の石人・石羊（大澤）

※全て花崗岩製；配置番号は遺蹟図を参照）

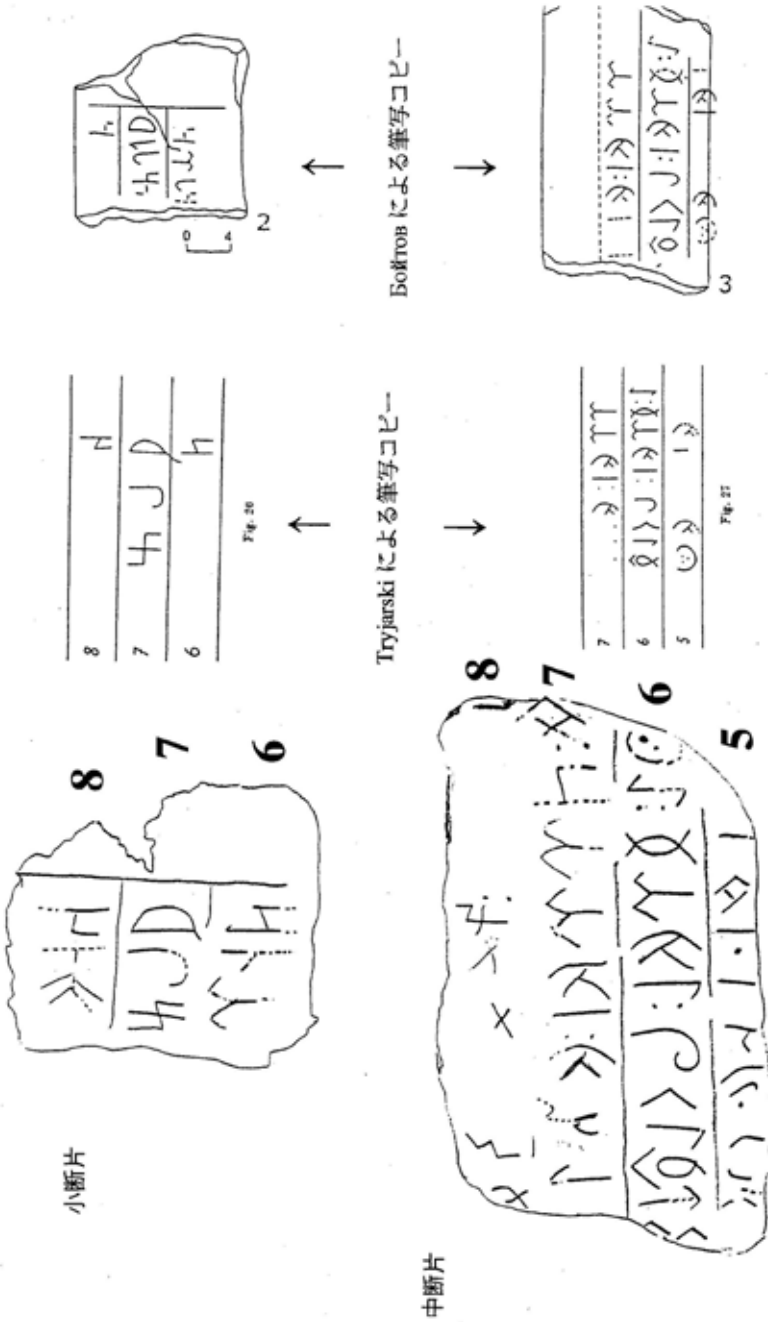
Osawa
Moriyasu - Ochir: Plate 2c

Plate 3a オンギ碑文の断片 (片山)

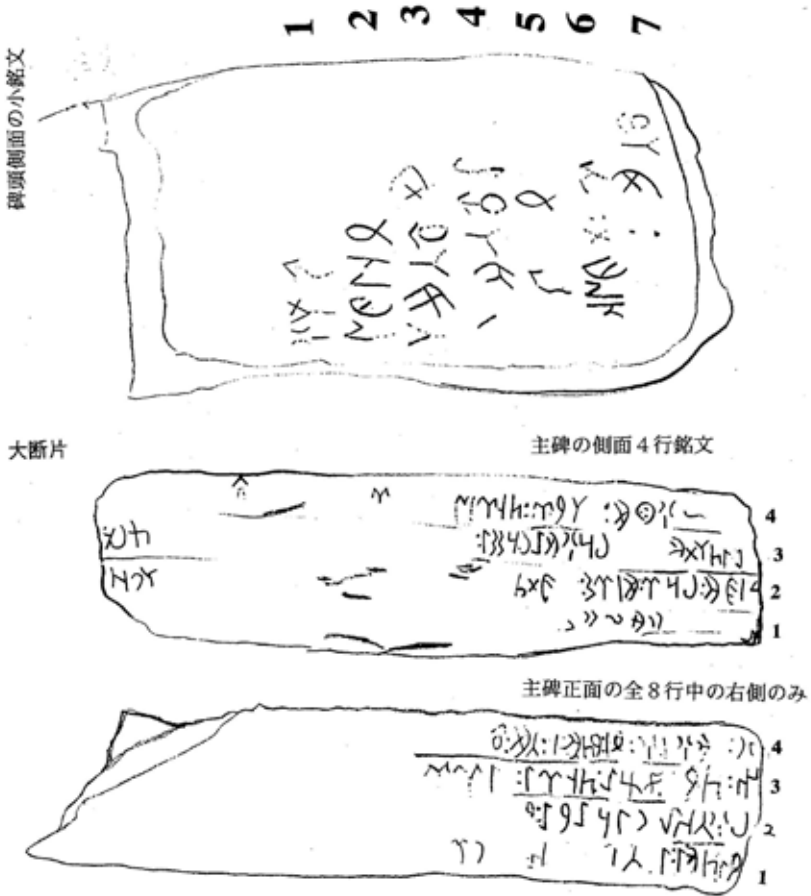
上記の断片と現地の碑頭部分を元の碑文に位置づけると右図のようになる。元の碑文には中央に割れ目が入っていたらしく、Atlas, pl. XXVI掲載の拓本にも亀裂が確認される。博物館の小断片の厚さは碑文の厚さの約半分で、これは碑頭の断面内部に確認される横の内部亀裂とも一致する。中断片と大断片の方は元の碑文と同じ厚さである。E(1), E(2), E(3), N(1) 各面の方位については、大塚報告を参照。

Plate 3b オンギ碑文筆写コピー (大澤)

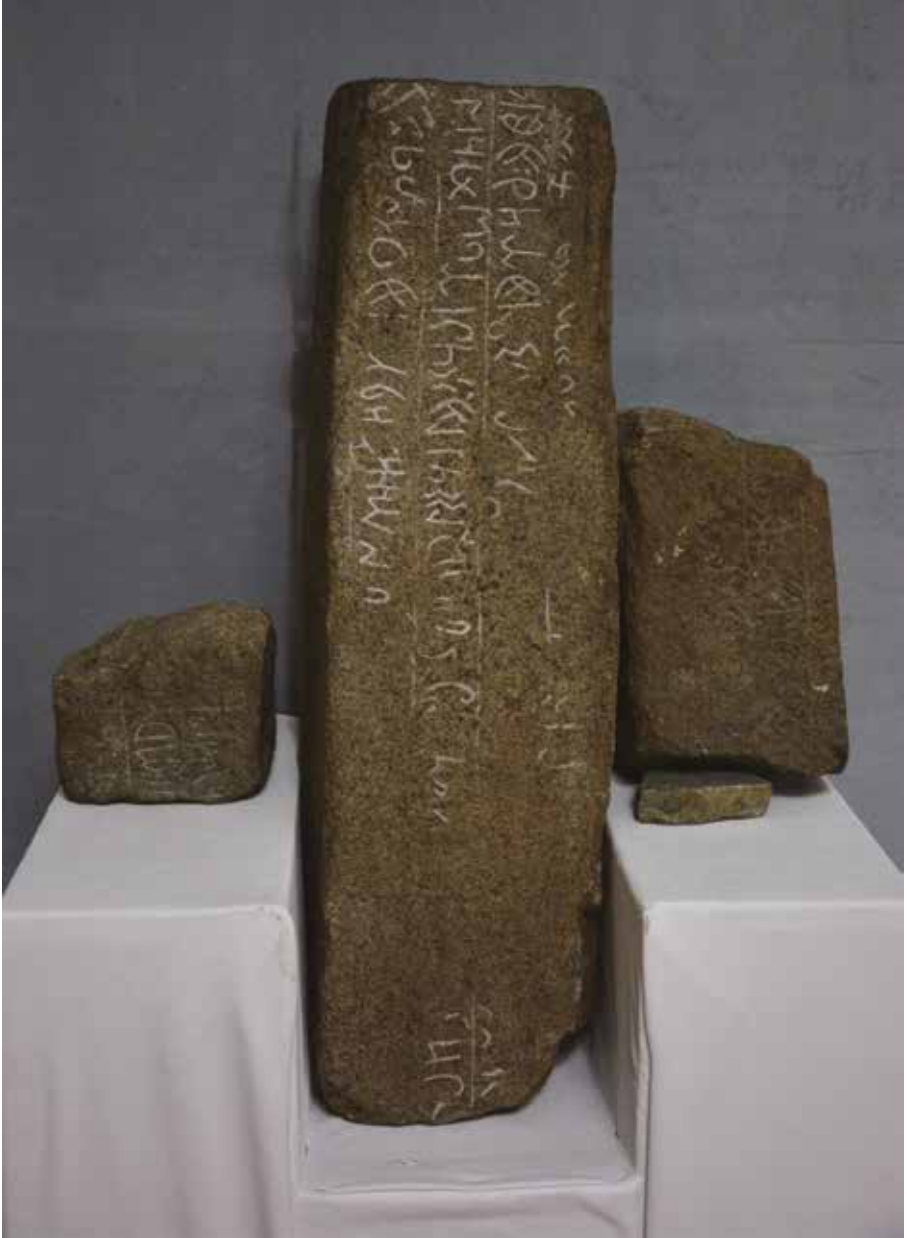
Osawa
Moriyasu - Ochir: Plate 3b

Plate 3c オンギ碑文筆写コピー (大澤)

Osawa
Moriyasu - Ochir: Plate 3c

Övörhangay Müzesinin içinden ve bahçesinden
Ongi Yazıtı'na ve çevresinde bulunan sanat ürünlerine ait resimler
(Fotoğraflar: M. Ölmez)

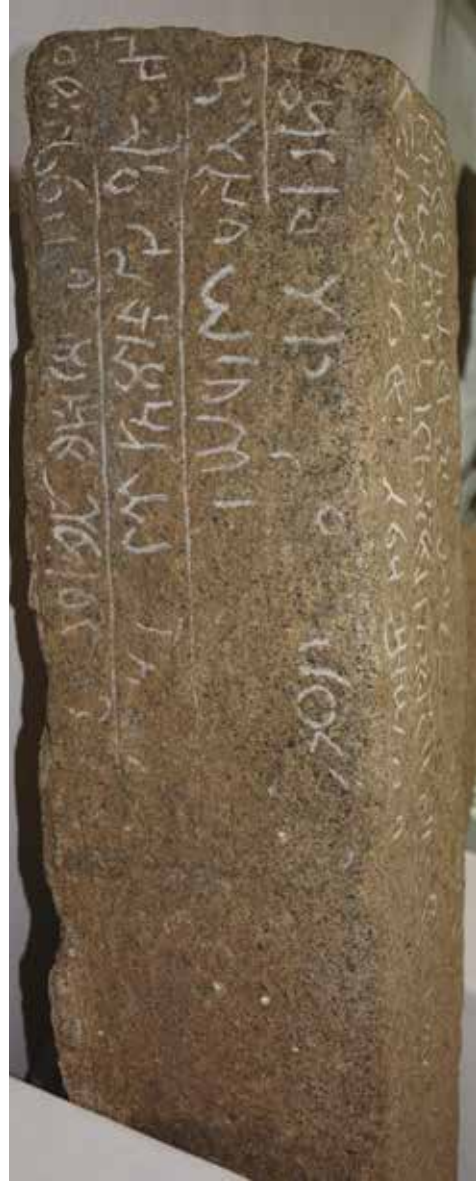
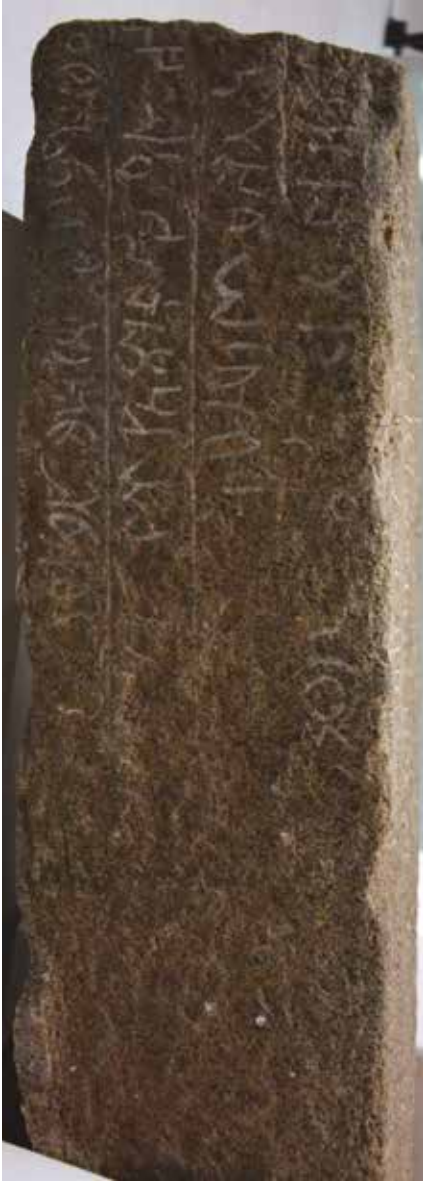

Ongi Yazıtı (Foto: M. Ölmez)

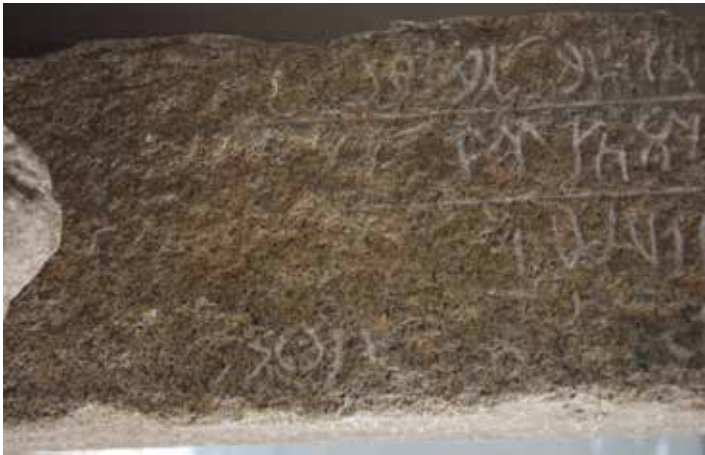
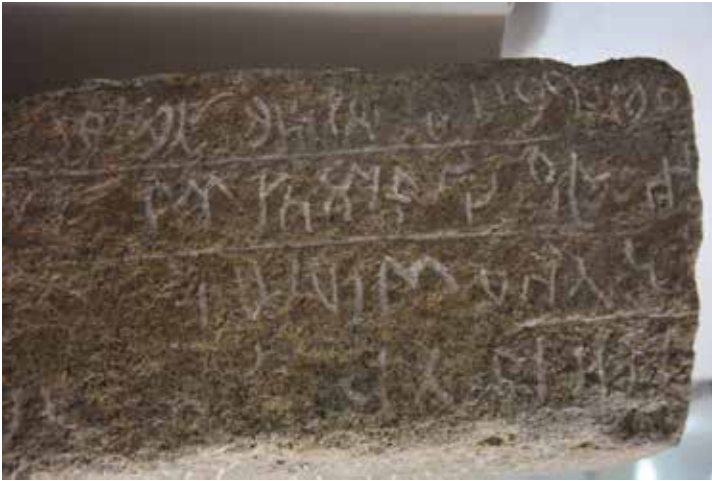
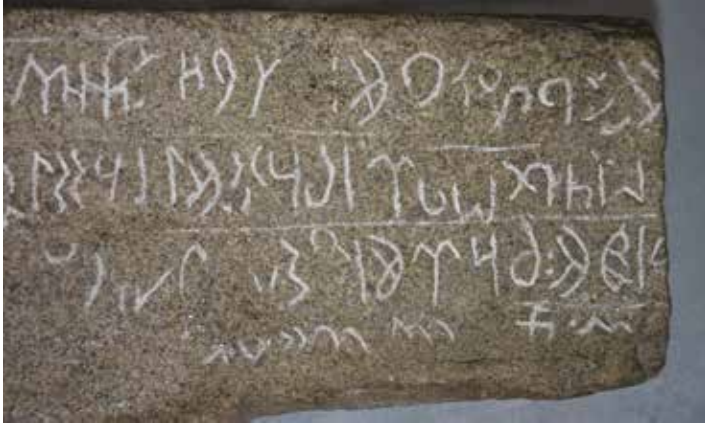
Ongi Yazıtı (Foto: M. Ölmez)

Ongi Yazıtı (Foto: M. Olmez)

Ongi Yazıtı (Foto: M. Ölmez)

Ongi Yazıtı (Foto: M. Ölmez)

Ongi Yazıtı (Foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıt alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıt alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıtı alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıt alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıtı alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri ve yakın çevreden bir yazıt
(Ongi Yazıt alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)

Övörhangay Müzesinde bulunan sanat ürünleri
(Ongi Yazıtı alanı çevresinden; foto: M. Ölmez)